

ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КӨПТІК МАҒЫНАНЫ БІЛДІРЕТІН 𑋗 ЖҰРНАҒЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШРЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ ЭТНОМӘДЕНИ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Турсынали Ж.¹, *Джельдыбаева Р.Б.²

¹ф.ғ.к. доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы,
Қазақстан

*²ф.ғ.к. доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы,
Қазақстан

¹e-mail.ru: Jazen_25@hotmail.com

*²e-mail.ru: nawrao@mail.ru

Андатпа. Қытай тіліндегі көптік грамматикалық мағынаны білдіретін 𑋗 жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуын құрылымдық, семантикалық және танымдық тұрғыдан қарастыру, сонымен бірге, 𑋗 жұрнағының 𑋗 (есік) иероглифімен байланысын анықтау.

Қытай тілінің типологиялық ерекшелігіне сай сөздерде көптік, жақтық, шақтық, жіктік, септік секілді грамматикалық мағыналарды білдіретін түрлену формасы жоқ, тек 𑋗 жұрнағы субъектке қатысты зат есімдердің соңынан келіп көптік мағынаны білдіреді.

Қытай тілінде 𑋗 жұрнағы көптік грамматикалық мағынаны білдіреді. Бірақ бұл жалпылық құбылыс емес, тек есімдіктер мен адамды білдіретін зат есімдердің соңынан келіп көптік грамматикалық мағына береді. Сөздері тұлғалық өзгеріске ұшырамайтын қытай тілі үшін бұл құбылыстың қалай қалыптасқанына тіл зерттеуші ғалымдар түрлі дәлелдер келтіріп тұжырымдар жасады. Мақалада 𑋗 жұрнағының қытай тіліндегі есімдіктің көпше түрін диахрондық тұрғыдан қарастыра отырып, 𑋗-нің сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысу үдерісін сараптау арқылы 𑋗 жұрнағының қалыптасуын ғылыми тұрғыда салыстыра және салғастыра зерттеу арқылы дәлелденді.

Қытай ұлтының этномәдениетінен дерек беретін мәдениет концептінің бір бөлігі болып қалыптасқан 𑋗 иероглифінің білдіретін ауыспалы мағынасын қазақ тіліндегі шаңырақ концептімен салғастырған, 𑋗 иероглифі әулеттің немесе сол әулеттің бір тармағын және бір отбасын білдіруіне метонимия әдісі негіз болған. Сөз мағынасының үздіксіз дамып кеңейіп отыратын жалпы тіл біліміне тән қағидаға негізделгенде 𑋗 сол әулеттегі немесе отбасындағы отбасы мүшелерін жалпылап меңзейді. 𑋗-ның 我 (біздер) секілді сөздердегі айқындалушы компоненттік функциясы солғындап, сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысқандығын дәлелдеуге талпыныс жасалады.

Зерттеу нәтижесін қытай тілінің грамматикасын үйренуде, қытай және қазақ мәдениетін тану мен зерттеу үшін қолдануға болады.

Тірек сөздер: қытай тілі, семантика, синтаксис, морфология, 们 жұрнағы, грамматика, 儿 иероглифі, этномәдениет, таным, этномәдениет

Негізгі ережелер

Қытай тіліндегі көптік грамматикалық мағынаны білдіретін 们 жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуы және оның 儿 иероглифінен айырмашылықтары қарастырылды. 们 жұрнағы – көптік мағына беретін морфологиялық көрсеткіш, ал 儿 иероглифі – жеке мағынасы бар лексикалық бірлік.

Кіріспе

Түбір тілдер тобына жататын қытай тілі үшін сөздердің тұлғалық өзгеріске ұшырамайтындығы, грамматикалық мағына сөздердің орын тәртібі мен көмекші сөздер арқылы білдіретіндігі оны басқа тілдерден даралап тұратын басты ерекшелігі. Қытай тіліндегі көптік мағынаның тұлғалық көрсеткіштері болу-болмауы көптіктің қалай көрінетініне байланысты: семантикалық, синтаксистік (лексикалық) немесе морфологиялық (грамматикалық).

Морфологиялық көрсеткіш ретінде қытай тіліндегі көптік грамматикалық мағынаны білдіретін 们 жұрнағының болуы қытай тіліндегі ерекше құбылыс ретінде қытай тілін зерттеушілердің назарынан тыс қалмады. Дегенмен әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қытай тілінде сан-мөлшер категориясы жалғыз 们 жұрнағы (көптік мағынаны білдіреді) арқылы беріледі, алайда оның қолданылу аясы өте тар. Субъектіге қатысты (адамды білдіретін) зат есімдердің соңынан 们 -ды жалғауға болмайды, бірақ затты білдіретін зат есімдердің соңынан 们 -ды жалғауға жалғауға болады [1, 6 б.].

Қазіргі қытай тілінде адамды білдіретін зат есімдерден басқа, затты немесе жануарларды білдіретін зат есім сөздерінен кейін 们 жұрнағын жалғау көптік мағынаны білдіре алмайды: 书们, 桌子们, 花们, 羊们 деп айтуға болмайды. Демек 们 жұрнағының көптік мағынаны білдіруі жалпылық сипат алмайды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қытай тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға байланысты салғастырмалы сипатта жазылған зерттеулердің саны айтарлықтай көп емес. Ал олардың зерттеу нысандарын саралайтын болсақ, бұл бағыттағы жұмыстар қытай тілінің лексика саласы бойынша П.Н.Дәулетованың, грамматика, оның ішінде синтаксис саласы бойынша

Т.Қалибекұлының сөз тіркстеріне, Ж.Тұрсынәліқызының сөйлем синтаксисіне, ал морфологиялық ерекшеліктеріне қатысты А.Сүлейменова мен Р.Б.Желдібаеваның кандидаттық диссертациялық жұмыстарын айтуға болады [2, 124 б.].

Бұл мақалада сөз етіліп отырған көптік мағынаны білдіретін 𐀀] жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуы, отандық ғылыми еңбектерде арнайы қарастырылмаған. Сол себепті де қытай тілінің зерттелуінде қытай ғалымдарының сондай-ақ шетелдің қытайтанушы ғалымдардың еңбегін зерттеу жұмысына арқау ететініміз анық. Мақалада қытай тіліндегі 𐀀] жұрнағын құрылымдық, семантикалық және танымдық тұрғыдан қарастыра отырып, оның тілдегі ерекшеліктерін және қалыптасуын қарастырамыз. Мақалада сипаттау, талдау, салыстыру және салғастыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер

𐀀] жұрнағына алғаш назар аударған ғалым Луи Шушияң болды. Ол 𐀀] жұрнағының қызметі мен құрылымдық ерекшелігін саралап берді [3]. Содан кейін Юан Мей [4], Тау Жынмин [5], Уаң Хуаюн қатарлы ғалымдар да 𐀀] жұрнағының қызметіне назар аударып тереңдей зерттеді [6]. 𐀀] жұрнағын құрылымдық грамматикалық және ритмикалық тұрғыдан қарастырған Фың Шыңли [7]. Жаң Ишың грамматикалық, семантикалық және прагматикалық аспектіден қарастырып талдау жасады [8]. Ал Хуаң Шыңи болса, 𐀀] жұрнағы сандық категория ғана емес, түр категориясын да білдіретіндігін тілге тиек етеді. Яғни, адам мен затты даралап тұратын белгі (таңба) ретінде қарастырады. 𐀀] жұрнағын сипаты тұрғысынан көз жүгірткендердің түрлі көзқарастары орын алды. Біреулер оны көмекші сөз десе, енді біреулер оны тұлғалық қосымша, белгі деп таныды. Ал Жау Юанрын қатарлылар оны жинақтық сан-мөлшерлік таңба (collective marker) ретінде қарастырды.

Қытай тілінде 𐀀] жұрнағы көптік грамматикалық мағынаны білдіреді. Бірақ бұл жалпылық құбылыс емес, тек есімдіктер мен адамды білдіретін зат есімдердің соңынан келіп көптік грамматикалық мағына береді. Сөздері тұлғалық өзгеріске ұшырамайтын қытай тілі үшін бұл құбылыс, оның қалай қалыптасқанына тіл зерттеуші ғалымдар түрлі дәлелдер келтіріп тұжырымдар жасады. Олардың ішінде ғалым Тайтияң Жыңфу мырза 𐀀] жұрнағының келіп шығуын «есік» мағынасын білдіретін 𐀀] есік сөзімен байланыстырады [9, 316]. Бұлай тұжырым жасауға ғылыми негіз бар деп есептейміз. 𐀀] иероглифі үйдің немесе қандай да бір жабық орынның кіріп шығуға арналған жері, яғни «есік» мағынасын білдіреді. 𐀀] мѐниероглифінің ескіше жазылуы “𠄎” кәдімгі үйлердің екі жағына қарай ашылатын есігінің

бейнесі. Қытай иероглифтерінің бейнелі жазу екенін ескерсек, 冂 méниероглифінің тура мағынасы “есік”, ал қалған мағыналары осыдан туындаған ауыспалы мағыналар болатыны даусыз. «Қазіргі қытай тілінің сөздігінде» («现代汉语词典», 增订6版中) 冂 иероглифінің 14 түрлі мағынасы берілген [10, 885]. Соның ішінде бірінші және екінші мағыналарында: үйдің немесе машина, кеме тағы басқа қоршау, қорғандардың кіріп шығатын орны (аузы). Сол кіріп шығатын орынға бекітілген, көбінесе ағаштан жасалатын екі жағына ашылып, жабылатын кедергі зат деп анықтама берген.

Талқылау

Сөз мағынасы дамып отыратын құбылыс екені тіл білімінде дәлелденген. Ол әр уақыт бір қалыпта тұрмайды. Үнемі өзгеріп, дамып, бұрынғы мағынасының үстіне қосымша жаңа мағына үстеп алып отырады. Мағына өзгереді дегенде бұрынғы бар мағына әр уақыт жойылып кетіп, оның орнына басқа мағына пайда бола бермейді. Бұрынғы мағына сақталып, оның үстіне тағы бірнеше мағына қосылып отыруы да мүмкін. Әдетте сөз мағынасының өзгеруі екі бағытта өрбибі. Бірінде – сөз мағынасы кеңейеді, екіншісінде – сөз мағынасы тарылады [11,168 б.]. 冂 иероглифінің тура мағынасынан басқа ауыспалы мағыналарының бірі – ежелгі қытай тілінде бүтін бір әулетті немесе сол әулеттің бір тармағын және отбасылығын білдіретін болған. Өйткені дәстүрлі қытай мәдениетінде қандастық туысқандықты негіз етіп, бір әулет бір шаңырақ астында ұйысып тұру қоғамдық дәстүрге айналған. Мұндағы қазақ тіліндегі шаңырақ концепті мен қытай тіліндегі есік концепті барабар деуге болады. Әр ұлттың өзіне тән болмыс-бітімі, дүниетанымы, ұғым-түсініктері, ділі (менталитеті), діні, мәдениеті болады. Бұл ерекшеліктер мен айырмашылықтар ұлттық концептіде (тілде) көрініп отыратыны белгілі. Сол себепті қытай тілінде 冂 esik ұғымын қазақ тіліндегі шаңырақ ұғымымен барабар қолданылады. Яғни қытай тілінде бір есіктен кіріп шығатын, бір отбасындағы немесе бір әулеттің адамдарынмензейді. Қазақ тілінде шаңырақ бір әулетті, бір отбасын мензейді. Мысалы: қазақ тілінде бір шаңырақ астындағы адамдар (бір әулет, бір отбасы) деген ұғымды білдіреді. «Шаңыраққа кара» кімнің отбасында екенінді біл, «шаңырағың шайқалмасын» отбасың бүлінбесін мағынасында. Қытай тілінде: 冂 冂 (ménfēng), 冂 冂 (méndì) – бір әулеттің ата-бабасынан жалғасып келе жатқан адамгершілік қағидаттары мен өмір салтынан қалыптасқан әулеттің беделі, немесе сол әулеттің ата бабасынан қалыптасқан отбасылық ереже қағидалары. 冂 冂 (háomén) – бай, ауқатты, әлеуеті зор ақсүйек әулеті. 冂 冂 冂 (méndānghùduì) – терезесі тең яғни үйленетін екі жастың отбасының, әулетінің қоғамдық орны мен әлеуеті және тұрмыстық деңгейі жағынан тең, бір-біріне сай деген мағынаны білдіреді. Бұл жерде 冂 esiksөзінің ауыспалы

мағынасы “отбасы”, “әулет” ұғымында қолданылып, тұрақты тіркеске айналған. Осы секілді 男女娶嫁, 不结高门(nánnǚ qǔ jià, bùjié gāomén) деген қытай көне әдеби тіліндегі сөз орамдары да бар. Мағынасы: ұлды ұяға, қызды қияға қондырғанда терезесі тең адамдармен құдаласқан жөн деген сөз. 不结高门(bùjié gāomén) тіркесінің тура мағынасы: қоғамдық орны, әлеуеті, тұрмыс деңгейі өзінен жоғары тұратын отбасымен (高门) құдаласпа деген мазмұн. Қазақ тіліндегі *тең теңімен тезек қабымен* деген мақал эквивалент бола алады. 双喜临门 shuāng xǐlínmén бір отбасына келген қос қуаныш мағынасын білдіретін тұрақты тіркес. 门 Otбасы мағынасын білдіріп тұр. Бұдан біз 门 -нің кең мағынада (әулет) және тар мағынада (отбасы) қолданылатынын көре аламыз. Дегенмен қазақ тіліндегі “шаңырақ” ұғымының мағынасы қытай тіліндегі 门 esік сөзіне қарағанда кеңірек екенін байқаймыз. Қазақ тіліндегі “шаңырақ” ұғымы бүтін бір ұлысты, бір елді де меңзейді.

Сөз мағынасының өзгеруі, дамуы, тура мағынасының үстіне жаңа мағына қосуының өзіндік (семантикалық) заңдары бар. Соның ішінде іргелестік шектестік заңы 门 иероглифі мағынасының дамып кеңейіп, әулеттің немесе сол әулеттің бір тармағын және бір отбасын білдіруіне метонимия әдісінегіз болған деп тұжырым жасауымызға болады.

Ежелгі Қытайда білім беру жеке тұлғаның ашқан мектебі негізінде қалыптасып дамыған, шәкірттер білім алып өнер үйрену үшін ұстаздың үйіне баратын болған. Әр ұстаздың беретін ілімі мен идеологиясы, үйрететін өнері ұқсамайды. Содан барып түрлі мектеп қалыптасты [12;30 б.]. Ұстаздан білім алып, өнер үйренетін шәкірттер ұстаздың үйіне сол үйдің есігі арқылы кіріп шығатын болғандықтан метафоралық жолмен түрлі ағымдағы идеологиялар мен ілімдер негізінде қалыптасқан мектептерді білдіретін ауыспалы мағыналары қалыптасқан. Мысалы: 道门 dàomén дауизм ілімін негіз еткен мектеп, 法门 (fǎmén), 佛门 (fómén) будизм жолын ұстанған мектеп, 掌门 (zhǎng mén) – белгілі бір ілімді, идеологияны немесе өнерді негіз еткен мектепті меңгеріп, басқарып отырған адам.

Жоғарыда айтып өткендей 门 иероглифінің білдіретін ауыспалы мағынасы қытай ұлтының этномәдениетінен дерек беретін мәдениет концептінің бір бөлігі болып қалыптасқан деп айта аламыз.

门 ұғымы қытай халқының дүниетанымында үйдің кіріп, шығатын жері ретінде қабылдануымен қатар таным, ақпарат, ойлау секілді ұғымдық категориялары арқылы жүзеге асатын сөйлеу тілінде «отбасы», «әулет» мағынасында және түрлі ағымдағы ілімдер негізінде қалыптасқан мектептер мағынасында қолданылады. Сонымен қатар мағынасының үздіксіз кеңеюі 门-

нің тек «отбасы», «әулет» мағынасын білдірумен шектелмей, сол әулеттің немесе сол отбасының мүшелерін жалпылай меңзейтін мағына үстейді деп топшылауымызға негіз бар. 冂 иероглифінің сөзжасамдық қабілетін құрылымын саралаған ғалымдардың еңбегіне сүйенсек, оның анықтауыштық синтаксистік байланыс арқылы сөз жасай алатынын байқай аламыз. Мысалы: жоғарыда келтірілген 冂 (тура:салтанатты+есік, ауыс: ақсүйек әулеті), 道冂, 男女娶嫁, 不结高冂 дегендегі 高冂 (тура: биік+есік, ауыс: беделді әулет) сөздері анықтауыштық синтаксистік байланыс арқылы жасалған. Олай болса ойымызға арқау болатын субъектке қатысты зат есімдердің соңынан тіркесіп келіп көптік мағынаны білдіретін 冂 жұрнағы қайдан келді деген заңды сұраққа жауапты осы жерден іздегіміз келеді. 我们 біз, 你们 сендер, 她们 олар, 老师们 мұғалімдер, 同学们 студенттер. Бұл сөздердегі 冂 қазіргі қытай тілінде көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ ретінде қарастырылады. Ал бұл сөздер алғашында 我冂 – менің әулетім, отбасым, 你冂 – сенің әулетің, отбасың, 他冂 – оның әулеті, отбасы деген мағыналарда қолданылған деп топшылауға жоғарыда айтылған сөзжасамдық құрылымы, семантикасы және танымдық қалыптасқан ұғымы тұрғысынан да теріс кетпейді деп айта аламыз. Сөз мағынасының үздіксіз өзгеріп, дамуы тіл табиғатына тән құбылыс екенін ескерсек, 我冂 – «менің әулетім», отбасым, 你冂 – «сенің әулетің», отбасың, 他冂 – «оның әулеті» сөздеріндегі 冂 сол әулеттегі немесе отбасындағы отбасы мүшелерін жалпылап меңзейтінін жоғарыда айтқанбыз. Олай болса, 我冂 деген біздің отбасымызға ни үйдегі барлық адамдар, 你冂 деген сендердің әулеттің адамдары деген жалпылау мағынасы болар еді. Уақыт өте келе 冂 ның 我冂 секілді сөздердегі айқындалушы компоненттік функциясы солғындап, сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысқандығын, грамматикалық сипатқа ауысу үдерісінен өткенін байқауға болады.

Бұл жерде 冂 иероглифі мен 冂 иероглифі ұқсамайды, мағынасы да бөлек. Бұларды қалай байланыстыруға болады деген сұрақ туындауы әбден мүмкін.

Қытай иероглифтері сызықтардан (таяқшалардан) құралады. Олар жай таяқша және күрделі таяқша болып кездеседі. Мысалы: 上, 十, 口. Ал, күрделі таяқша қиындатылған таяқшалардан құралады. Иероглифтардың мұндай маңызды бөліктері графемалар деп аталады. Графемалардың көп бөлігі жеке иероглифтар ретінде (мысалы: 目, 日, 月) және күрделі иероглифтың құраушы бөлігі ретінде де қолданылуы мүмкін. Кілттер көп жағдайда иероглифтардың тақырыптық жіктеушісі не топтастырушысы ретінде көрінеді.

Фоноидеографикалық таяқшалар қытай жазбасындағы бір топ белгілерді құрайды. Бұл топтың иероглифтары әрқашан да екі бөліктен құралады. Оның бірі Семантикалық кілт. Ол иероглифтың мағыналық жағынан жақын, заттар мен құбылыстардың класстарын білдіретін белгілер тобына кіретіндігін көрсетеді. Мысалы, «жүрек»-ке қатысты кілт (心字底) адамдардың сезімдері мен уайым-қайғыларын білдереді. Олардың қатарына келесі иероглифтар кіреді: 思 (ойлау), 想 (сағыну), 忿 (долдану), 怒 (ашулану), 恐 (қорқу), 悲 (қайғылы), 愁 (тұнжырау) және т.б. «Тіл»-ге қатысты кілт (言字旁) тілге, сөйлеу әрекетіне байланысты мағыналарды бірдіреді. Олардың қатарына мына иероглифтер кіреді: 语 (тіл) , 说 (сөйлеу) , 话 (сөз) , 讨 (талқылау) , 议 (кеңесу) , 记 (еске сақтау: бұл иероглифтің жасалуының семантикалық негізі біреудің айтқан сөзін есіне сақтап алу. Сол себепті тіл кілті қолданылғанын межелей аламыз) , 讲 (айту) , 词 (сөз) , 译(аудару) т.б.

Екінші бөлігі фонетикалық көрсеткіш немесе фонетик деген атауға ие дыбыстық бөлігі. Ол фоноидеограмманың оқылуын көрсетеді. Қытай тілінде графема pian pang 偏旁 (әріп.қисық+шеткі), кілт – 部首(әріп.бөлік+бас) деп айтылады.

人 иероглифінің кілті 人(адам) , 单立人 «адам»-ға қатысты кілт 亻 адамға байланысты иероглифтерде жиі кездеседі. Мысалы: 们 , 你(сен) , 他(ол) , 仁 (қайырымдылық). Мағынасының үздіксіз кеңеюі 亻-нің тек «отбасы», «әулет» мағынасын білдірумен шектелмей, сол әулеттің немесе сол отбасының мүшелерін жалпылай меңзейтін мағына үстей бастауымен қатар қытай иероглифтерінің ішкі заңдылығына сәйкес, оған 人 (адам) , «адам» кілті “ 亻 ” қосылып жазылуы қытай иероглифінің жасалу (құралу) заңдылығына сай құбылыс деуге болады.

Қытай тіліндегі есімдіктің көпше түрін диахрондық тұрғыдан қарастыра отырып, біз сөз етіп отырған 亻 -нің жұрнақ ретінде грамматикалық қызметінің қалыптасу үдерісіне көз жүгіртсек, бірнеше даму кезеңдерінен өткенін байқаймыз. Ғалым Дүң Шиандоң қытай тіліндегі бірінші жақ есімдіктерінің көпше түрде ұсынылуының жалпы даму контекстін төрт даму кезеңіне жинақтаған: 1) жеке және көпше гомоморфты кезең; 2) лексикалық өрнектелу кезең; 3) морфологиялық кезең; 4) морфологиялық таңбалау кезеңі. Ежелгі қытай тілінде яғни бірінші кезеңде жеке және көпше гомоморфты кезең – есімдіктер жекеше және көпше тұлғада көрінбеген. Демек бір буынды 我、汝 (你)、耳 (古代汉语助词) ежелгі қытай тілінде көмекші сөз : 罢了)、吾 (我 мен , 我们 біз) сияқты есімдіктер дербес күйде жекеше және көпше мағынаның грамматикалық көрсеткіші болған. Олардың жекеше әлде көпше мағына білдіретіндігі формасына қарай емес сөйлемнің мағынасына қарай ғана анықтауға болады. Бұл көне қытай тілінің типтік

оқшауланған тіл болуымен және оның грамматикалық лексикалық жүйесінің жақсы дамымағанымен байланысты[13,47 б.]. Ежелгі қытай тілінде айтылудың белгілі бір ішкі бұрмалау формалары бар. Бұл кездегі «мен» жекеше мен көпше түрінің арасындағы айырмашылықты айтылымның ішкі иірімдері мен бұрмалары арқылы білдіре ме, жоқ па, ол анық емес, оның себебіқытай жазуы сипаты идеографиялық жазу болғандығынан.Екінші кезең лексикалық өрнектелу кезеңінде есім сөздерінен кейінлексикалық мағынасы көптік сан мөлшер мағынаны үстейтін, 侪(бір тектес, бір типтегі адамдар)、 隸 (ұрпақ, әулеттегі жолы тең ұрпақтар)、 等 (қатарлы)、 曹 (ұрпақ, әулеттегі жолы тең ұрпақтар)секілді қосымшакомпоненттерқосылып қолданыла бастады. Бұл сөздер қазіргі қытай тіліндегі көптік мағына беретін 們 жұрнағынанлексикалық мағынасы бар негізгі сөз болуымен ерекшеленеді.Есім сөздерінен кейін 侪 chái , 隸 bèi , 等 děng , 曹 , 属 қатарлы сөздердің қойылу қойылмауы есім сөздерінің жекеше не көпше мағынада болуын анықтауда үлкен қызмет атқара бастады. Мынадай формуламен өрнектеуге болады: (Есім сөзі +көптік мағыналы сөз = есімдіктің көпше түрі) мысалы:我曹言愿自杀。(汉书·霍光传) (Есімдік我 ‘мен’ +көптік мағыналы сөз曹 = есімдіктің көпше түрі ‘біз’我曹)如此则太后心安 , 君等幸得脱祸矣。(Есімдік君+көптік мағыналы сөз等(қатарлы) = есімдіктің көпше түрі ‘біз’我曹) (史记·吕太后本纪) (бұлай болғанда патша анасының көңілі жайланып, уәзірлер бағына орай пәледен аулақ болар еді).Үшінші кезең морфологиялық кезеңде бірінші жақ есімдіктерінен кейін 弭 mǐ, 弥 mí , 伟 wěi қосымшалары келіп, көпше түрін білдіретін мысалдар көптеп кездесе бастады.Бұл қолданыстар есімдіктердің көпше түрде айтылуының лексикалық тәсілден грамматикалық тәсілге ауыса бастағанын байқауға болады.Өйткені бұл сөздердің лексикалық мағыналарының көпше мағынамен ешқандай байланысы жоқ. Тек олар арқылы есімдікке көпше грамматикалық мағына үстейтін болған.

Бұл қазіргі қытай тіліндегі 們 жұрнағының қолданылуына өте сәйкес келеді.Дегенмен бұл кезеңде алдыңғы кезеңде қолданыста болған лексикалық тәсіл де қатар қолданылғанын кейбір әдебиеттерден байқауға болады. (бұл жерде қарастырған тақырыбымызға байланысты қысқаша ғана шолу жасадық). Сун династиясы дәуіріне 满(mǎn) , 瞒(mán) , 们(mén) , 們(men) сияқты көпше тұлғалар әдебиеттерде көптеп қолданылған. Бұдан біз осы кезеңде морфологиялық тәсіл басым орынға шыққандығын көре аламыз. 满 mǎn , 瞒 mán , 们 mén , 們 menбұл төрт иероглифтің есімдікпен тіркесіп келгендегі мағынасы бір. Яғни оларесімдіктен кейін келіп, бұрынғы лексикалық мағыналары солғындап, есімдіктің көпше түрін білдірді.Ежелгі

қытай жерінде түрлі ұлттар мен ұлыстардың аралас қоныстанғанын, уақыт пен кеңістіктің өзгеруімен кейбір ұлттардың өз тілін жоғалтып, қытай ұлтына сіңіп кетіп отырғанын ескерсек, мұндай дыбыстық айырмашылықтар (mǎn, mén), тілдердің бір-біріне әсер етуінен деп пайымдай аламыз. Морфологиялық таңбалау кезеңі. Юань патшалығы тұсында (қытайды моңғолдар билеген уақыт) есімдіктің көпше түрі ретінде 我每 wǒ měi , 我们 wǒmen ның орынын басып, әдебиетте басым болды. Бұның себебі солтүстік пен оңтүстік мандарин жүйелерінің арасындағы айырмашылыққа байланысты. Сонымен бірге Юань дәуіріндегі моңғол тіліндегі аударма үрдісіне байланысты қытай тіліндегі аудармаға моңғол тілінің әсері тиіп, адамдар 每 -дың моңғол тілінің көпше жалғауына аударған. Сондықтан бұл уақытта 每 тек есімдіктен кейін ғана қолданыла бермейді, есімдіктерден басқа заттардың аттарына қатысты да қолданыла алатын болған. Мысалы: 两个汉子把驴骡们喂的好着。 *Екі азаматесектерді жақсы тамақтандырды.* (朴事通 176) 一冬里这头口们勾吃了。 *Бұл малдар бір қыс жеуге жетеді.* (朴事通 177) 你写与我告子, 各处桥上角头们贴去。 *Сіз маған жазасыз, оны барлық жердегі көпірлерге іліңіз.* (朴事通 370) Бұл қолданысты Хыбейдегі кейбір диалектілерде және қазіргі басқа жерлерде де кездестіруге болады. [李行建, 河北方言词汇编, 北京, 商务印书馆, 1995年, 637] мысалы: 书们 кітаптар, 桌子们 үстелдер, 椅子们 орындықтар, 鸭子们 үйректер. Көптік жалғау ретіндегі 每 měi жоғарыдағы қолданыс арқылы қолданыс аясы кеңіп, бекемделе түсті. Юань және Мэн режимінің күйреуімен Мин династиясындағы «我们 wǒmen біз» қайтадан 每 -дың орнын басып, әдеби шығармалардағы негізгі қолданыс болды. Осы кезде «我们 wǒmen біздің» бірінші жақ көпше есімдігі ретінде қолданылуы орнығып, оның негізгі қолданыс формуласы: А) есімдіктер + 们 men → көптік мағынасы, В) зат есім (адамдарға қатысты) + 们 men → көптік мағынасы. Бұл 们 men-нің морфологиялық сипатқа өту үдерісі аяқталып, қытай тілінде көптік белгісіне айналғанын көрсетеді. Дегенмен, қазіргі қытай тілінің даму барысында 们 men-нің қолданысы тарылды. Ол әдетте тек адамға қатысты зат есімдерге қолданылады.

Шиң Фуи мырзаның «Гуфанпу» салыстырмалы талдауын жүзеге асыруға арналған екі үшбұрыш теориясына сәйкес, біз тұлғалық есімдік жүйесінің диахрондық дамуы қытай диалектілерінде иерархиялық түрде сақталғанын байқаймыз, 们 жұрнағының зерттелуіне шолу жасай келе диалектілерге назар аударған Рың Шаухуй типологиялық теорияны басшылыққа ала отырып, қытай диалектілеріндегі 们 көптік белгісінің

типологиялық зерттеулерін күшейткен жөн. Сонымен қатар 们 жұрнағын жалпы тіл білімінің контекстіне қою арқылы ғана оның сипатын, дамып өзгеріп қалыптасу үдерісін нақтырақ түсінуге болады. қытай диалектілеріндегі 们 мен көпше белгісін зерттеу үшін біз тек типология тұрғысынан жүйелі түрде оның жасырын грамматикалық заңдылықтарын зерттей аламыз дейді[14,111 б.].

Қорытынды

Қорытып айтқанда қытай тіліндегі көптік мағынада қолданылатын 们 мен жұрнағының грамматикалық белгі ретінде қалыптасуы қытай ұлтының этномәдениетінен дерек беретін мәдениет концептінің бір бөлігі болып қалыптасқан 们 мен(есік)иероглифінің ауыспалы мағынасымен (отбасы, әулет) тікелей байланысты. Сонымен қатар қытай иероглифтерінің ішкі заңдылығына сәйкес, оған 人 (адам) , «адам»-ға қатысты кілт 亻 қосылып жазылуы қытай иероглифінің жасалу заңдылығына сай құбылыс деуге болады. Қытай тілінің ішкі заңдылығына сай, құрылымдық синтаксистік тұрғыдан қарастырғанда да, уақыттың өтуімен 们 -нің 我 секілді сөздердегі айқындалушы компоненттік функциясы солғындап, сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысқандығын, грамматикалық сипатқа ауысу үдерісінен өткенін байқауға болады. Қытай тіліндегі есімдіктің көпше түрінің диахрондық даму кезеңдерін сараптай келе, бірінші жақ есімдіктің көпше түрі көптіктің қалай көрінуіне байланысты бірнеше даму үдерісінен өткенін байқаймыз. Яғни семантикалық (есімдіктің дара тұлғасы жекеше де көпше де мағынада қолданыла алатын), лексикалық жекеше және көпшенің сөздердің лексикалық мағынасына қарай ажыратылуына, одан кейін жекеше мен көпшенің морфологиялық ажыратылуына дейінгі бірқатар процестерден өтті. ісжүзінде, барлық есімдіктер жүйелі диахрондық даму үрдісіне ие. Бұл процесс қытай тілінің кемелденуі мен қатаң грамматикалық форманы жетілдіру үрдісін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қалибекұлы Т. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. Синтаксис. –Алматы: Мерей, 2004. –197 б.

[2] Қалибекұлы Т. Қытай және қазақ тілдеріндегі фонетикалық бірліктердің салғастырмалы сипаттамасы// Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. *Филология сериясы*. –Көкшетау. –2019. –№ 2. –123-130 бб.

[3] Луи Шушиан. 们 жайында // Қытай тілі айлық журналы. – Пекин, 1949. –№4 .(吕叔湘/说“们”, *国文月刊*, 1949, (4))

[4] Юан Мей. 们 -нің грамматикалық мағынасы//Қоғамдық ғылыми журнал. – Бейжің, 1996. –№1. (袁梅“们”的语法意义及其实现[J]. *延安大学学报:社会科学版*, 1996, (1).)

[5] Тау Жынмин. 们-нің көптік грамматикалық мағынаны білдірудегі құрылымдық үлгісі// Jiaozuo Institute of Technology : Social Sciences. –Пекин,2000 №2. (陶振民“. 们”表复数语法意义的结构形式[J].焦作工学院学报:社会科学版, 2000, (2).)

[6] Уаң Хуаюн, Жаң Уаню. «Салалас тіркес+ мен» құрылымына қысқаша шолу// Тіл зерттеу. Journal of university: Social Sciences. – Бейжің, 2000, №2.(汪化云, 张万有“. 同位短语+们”简论[J].语文研究, 学报:社会科学版, 2000, (2))

[7] Фың Шыңли. Қытай тілінің просодиалық грамматикасын зерттеу. – Пекин, 2005.– 162 б.(冯胜利.汉语韵律语法研究[M].北京:北京大学出版社, 2005.162.)

[8] Жаң Ишың. N + “们” құрылымының шектеулері және мағыналық қызметі//Қытай тіл әдебиеті. – Бейжің, 2001, №3. (张谊生.“N”+“们”的选择限制与“N 们”的表义功能[J].中国语文, 2001, (3).)

[9] Тайтян Жыңфу. Қытай тілі грамматикасының тарихы. Жиан Шаююи, Шуй Чаңхуа аударған. – Бейжің, 2003, 316 б. (太田辰夫.中国语历史文法[M].蒋绍愚,徐昌华,译.北京:北京大学出版社, 2003, 316.)

[10] Қазіргі қытай тілінің сөздігі. –Бейжің, 2012. – 885б. («现代汉语词典», 增订 6 版)

[11] Қалиұлы Б. Тіл білімінің тоғыз қыры. – Алматы, 2019. – 168 б.

[12] Жың Бо. Қазіргі қытай тіліндегі 们 иероглифінің мағынасына талдау // Journal of Qiqihar Teachers College. 2010. – 30б. (郑博/现代汉语“们”字义项分析/齐齐哈尔师范高等专科学校学报 / 2010, № 2)

[13] Доң Шяңдоң. Қытай тіліндегі бірінші жақ есім сөзінің көптік мағынасының берілуіне хронологиялық зерттеу// Postgraduate Journal of Central China Normal University/Volume 15 Issue 4. –Ухань. 2008. – 47б. (董祥冬/汉语第一人称代词复数表达法的历时演变/华中师范大学研究生学报/第 15 卷 第 4 期 武汉. 2008 年 12 月)

[14] Пың Шаухуй. Қытай тіліндегі мөлшер сөздердің қалыптасу жүйесі және көптік белгі.// Journal of Hunan First Normal University. Issue 3 Volume 12 Issue 3. –Пекин, 2012. – 111б. (彭晓辉. 汉语量词系统的建立与复数标记“们”的发展//湖南第一师范学院学报第 3 期第 12 卷第 3 期, 2012 年 6 月)

REFERENCES

[1]Kalibekuly T.Qazirgi qytai tilining grammatikasi.Sintaksis.– Almaty. Mery, 2004. – 197б.[In Kaz.]

2]Kalibekuly T. Qytai jane qazaq tilderindegy fonetikalyq birlikterding salgastirmaly syptamasi// Sh. Ualihanov atindagi Kokshetau memlekettyk universitetining habarshysy. Filologya seryasi. – Kokshetau. –2019. –№ 2. –123-130 б. [In Kaz.]

[3] Lui Shuxiang. Shuo “men” //Zhongwen yue kan– Beijing, 1949, (4) 189 ye. [in Chinese].

[4] Yuan Mei. “们”de yufa yici jiqi shixian //Yanan daxue xuebao : shehui kexueban (journal of Yanan university:Social Sciences).— Shanxi 1996, (1), 240ye. [in Chinese].

[5] Tao Zhenmin. “Men” biao fu shu yufa yiyi de jiegou xingshi // Jiaozuo gongxueyuan xuebao: shehui kexue ban. – Beijing, 2000, (2). [in Chinese].

- [6] Wang Huayou, Zhang Wanyou. “Tongwei duanyu +men” jianlun [J]. Yuwenyanjiu xuebao: shehui kexue ban. – Beijing, 2000, (2). [in Chinese].
- [7] Feng Shengli. Hanyuyunluyufayanjiu [M]. Beijing: Beijing daxuechubanshe, 2005, 162 ye. [in Chinese].
- [8] Zhang Yisheng. “N”+“men” de xuanzhexianzhiyu “N men” de biaoyinongneng [J]. Zhongguoyuwen. – Beijing, 2001, (3). [in Chinese].
- [9] Taitian Zhenfu. Zhongguoyulishiwenfa [M]. Jiang Shaoyu, Xu Changhua, yi. – Beijing, 2003, 316 ye. [in Chinese].
- [10] «Xiandai hanyu cidian», zengding 6 ban. – Beijing, 2012, 885 ye. [in Chinese].
- [11] B. Qaliuli. Tilbiliminingtogizqyry. – Almaty, 2019. – 168 б.
- [12] Zheng Bo. Xiandai hanyu “ㄣ” zhi yixiang fenxi/ qiqihaer shifan gao deng zhuanke xue jiaoxue bao // Journal of Qiqihar Teachers College. – Beijing, 2010, № 2, 30 ye. [in Chinese].
- [13] Dong Xiang dong. Hanyu diyi renchengdaici fushu biaoda de lishi yanbian/huazhong shifan daxue yanjiu shengbao/di 15juan di 4 qi Wuhan. // Postgraduate Journal of Central China Normal University/Volume 15 Issue 4. – Wuhan, 2008, 47 ye. [in Chinese].
- [14] Peng Shaohui. Hanyu liangci xitongde jianli yu fushu biaoji “men” de fazsan. // Hunan diyi shifan xueyuanxuebao. Di 3 qi di 12 juan, 2012 nian 6 yue // Journal of Hunan First Normal University. Issue 3 Volume 12 Issue 3. – Beijing, 2012, 111 ye. [in Chinese].

ИСТОРИКО-ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СУФФИКСА МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА «ㄣ» КАК МОРФОЛОГИЧЕСКОГО ПОКАЗАТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Турсынали Ж.¹, * Джельдыбаева Р.Б.²

¹к.ф.н., доцент КазУМО и МЯ им. Абылайхана, Алматы, Қазақстан

^{*2} к.ф.н., доцент КазУМО и МЯ им. Абылайхана, Алматы, Қазақстан

¹e-mail.ru: Jazen_25@hotmail.com

^{*2}e-mail.ru: nawrao@mail.ru¹

Аннотация. В статье рассматривается образование суффикса ㄣ как морфологического показателя грамматического значения множественного числа китайского языка с синтаксически-семантической и когнитивной точки зрения, ставится задача определить связь суффикса ㄣ с иероглифом ㄣ men.

Согласно фиксированной грамматической структуре и типологическим особенностям китайского языка, слова в китайском языке не имеют таких грамматических форм, как множественное число, время, падеж, причастие, только суффикс ㄣ, находясь после существительных, означает множественное число.

В китайском языке суффикс ㄣ имеет грамматическое значение множественности. Однако это не общее явление, суффикс придает множественное грамматическое значение лишь после существительных и существительных, обозначающих человека. Лингвисты приводят различные аргументы в пользу того, как это явление развилось в китайском языке, слова которого не поддаются личностным изменениям.

Задача данной статьи заключается в доказательстве образования суффикса ㄣ путем научного сопоставления и противопоставления, путем анализа процесса перехода суффикса ㄣ в функцию суффикса, придающего слову множественное грамматическое значение, учитывая множественную форму китайского языка.

Метонимия послужила основой для сравнения значений слова «шанырак» (символ дома, домашнего очага, продолжения рода) и переносного значения иероглифа « 门 »(дверь), который является частью концепта этнокультуры китайского народа. Основываясь на принципе общего языкознания, в соответствии с которым значения слов постоянно развиваются и расширяются, можно установить, что указанный иероглиф называет членов семьи в одной династии или семье. Авторы попытались в данной работе аргументировать, что функция определенного компонента 门 в таких словах, как 我门, ослабляется и переходит на функцию суффикса, добавляющего слову грамматическое значение множественного числа.

Результаты данного исследования могут быть использованы при изучении языка, распознавании и углубленном изучении китайской и казахской культуры.

Ключевые слова: китайский язык, семантика, синтаксис, морфология, суффикс 们, грамматика, иероглифы 门, этнокультурный, когнитивный, структурный, культурный.

HISTORICAL ETHNO-CULTURAL COGNITIVE BASIS OF PLURAL FORMATION IN MODERN CHINESE AS A MORPHOLOGICAL INDICATOR

Tursynali Zh.¹, *Jeldybayeva R.B.²

¹Candidate of Philological Sciences Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan

^{*2}Candidate of Philological Sciences Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan

¹e-mail.ru: Jazen_25@hotmail.com

^{*2}e-mail.ru: nawrao@mail.ru

Abstract. The article deals with the formation of the suffix 们 as a morphological indicator of the grammatical meaning of the plural of the Chinese language from a syntactically-semantic and cognitive point of view, to determine the relationship of the suffix 们 with the hieroglyph 门 man.

According to the typological features of the Chinese language, words do not have such grammatical forms as plural, number, participle, tense, case, only the suffix 们 means plural after nouns related to the subject.

In Chinese, the suffix 们 has a plural grammatical meaning. However, this is not a general phenomenon, it only gives a plural grammatical meaning after nouns and nouns denoting a person. Linguists offer various arguments for how this phenomenon has evolved for Chinese, whose words do not change personality changes. The article aims to prove the formation of the suffix 们 by scientific comparison and opposition by analyzing the process of the transition of the suffix 们 into the function of a suffix that gives the word a plural grammatical meaning, given the plural form of the Chinese language.

The method of metonymy was served as the basis for comparing the words "shanyrak" (a symbol of home, hearth, procreation) and the figurative meaning of the hieroglyph "门" (door), which is part of the concept of the ethnic culture of the Chinese nation. Based on the principle of general linguistics, which is constantly evolving and expanding the meaning of words, it refers to family members in the same dynasty or family. The author tried to prove that the function of a certain

component 们 in such words as 我们 is weakened and transferred to the function of a suffix that adds a plural grammatical meaning to the word.

As a result of the study, this article can be used in the study of language, recognition and in-depth study of Chinese and Kazakh culture.

Keywords: Chinese language, semantics, syntax, morphology, suffix 们, grammar, hieroglyphs 们, ethno-cultural, cognitive, structural, cultural.

Статья поступила 26.01.2022